

Elżbieta PIWOWARCZYK

Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie

BIBLIA PAUPERUM
JAKO ŹRÓDŁO IKONOGRAFICZNE WITRAŻY
W PREZBITERIUM KOŚCIOŁA MARIACKIEGO
W KRAKOWIE Z DRUGIEJ POŁOWY XIV WIEKU

W okresie* średniowiecza głównym kościołem polokacyjnego miasta Krakowa był kościół Panny Marii (obecnie p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii, Mariacki), który dzięki swojemu umiejscowieniu w północno-wschodnim narożniku Rynku, oraz szczególnej trosce, jaką otaczało go mieszczaństwo, szybko uzyskał rangę fary. Rozbudowany na przełomie XIII i XIV stulecia (ok. 1290–1320) doczekał się kolejnej przebudowy około roku 1340, kiedy to zaczęto stawiać – dzięki niewątpliwemu wsparciu finansowemu ze strony mieszczanina krakowskiego Mikołaja Wierzyńka starszego – nowe prezbiterium; ukończono je około roku 1360, to znaczy w roku śmierci Mikołaja Wierzyńka, kiedy prawdopodobnie wygasła też jego fundacja.

Zapewne jednym z ostatnich etapów prowadzenia prac nad „wierzyńkowym” prezbiterium, prawie równoczesnym z przystąpieniem do dalszego przekształcania korpusu świątyni na tzw. halę II, stało się przeszklenie jedenastu okien prezbiterium. Witraże do nich wykonano w różnym okresie czasowym 2. połowy XIV wieku, najprawdopodobniej w którymś z krakowskich warsztatów o czeskim rodowodzie¹. Zesta-

* Występujące w tekście cytaty oraz odpowiadające im sigla podano według: *Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatam Clementinam (nova editio)*, Typis Poliglottis Vaticanis 1951; natomiast ich tłumaczenia w języku polskim – według: *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, Warszawa 1999.

¹ Co do czasu powstania witraży mariackich dotychczas występowały wśród badaczy różne opinie, związane z zachowanym stanem oraz faktem, iż pochodzące niegdyś z 11 różnych okien prezbiterium (606 kwater) witraże złożone zostały tylko w 3 oknach stanowiących zamknięcie apsydy (120 kwater). I tak, w starszych opracowaniach odnoszono powstanie mariackich kwater witrażowych do czasów Kazimierza Wielkiego (zob. J. Maliszewski, *O oknach różnobarwnych w kościele N. P. Maryi*, „Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności” 2:1835, s. 310); pogląd ten podzielił nieco później Franciszek Sobieszczański, zaznacza-

wiono je pierwotnie – według badań przeprowadzonych przez Lecha Kalinowskiego i Helenę Małkiewicz² – w cyklach powstałych w następującym po sobie okresie czasowym. I tak, już w latach około 1360–1365 zaszklono trzy okna zamykające apsydę, przy czym w oknach wschodnim (ok. 1360) i południowo-wschodnim (ok. 1365) umieszczono cykl ikonograficzny o tematyce występującej w tak zwanej *Biblii ubogich* (*Biblia ubogich*), podzielony na dwie części; z kolei w oknie północno-wschodnim – cykl hagiograficzny (ok. 1365 lub później). Kolejne witraże wykonano do dwóch naprzeciwległych okien apsydy około roku 1370 (lub ok. 1380?), umieszczając w nich tzw. *grisailles*. Następnie zaszklono dalsze dwa naprzeciwległe okna (zbliżając się ku tarczy), do których kwatery witrażowe wykonano w latach około 1370–1380; w oknie południowym zawarto cykl nowotestamentowy, w północnym zaś – starotestamentowy. Ostatnie dwa okna prezbiterium, znajdujące się po stronie południowej, otrzymały w latach około 1380–1390 witraże składające się na cykl figuralny. Prace nad wypełnianiem kwaterami witrażowymi okien prezbiterium ukończyło przeszklenie dwóch północnych okien (w latach ok. 1390–1400), w których umieszczono cykl maryjny³. Dzięki temu, w prze-

jąc jednak, iż to sam król sprawił witraże (zob. F. M. Sobieszczanski, *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*, t. 1, Warszawa 1847, s. 294). Z kolei zupełnie odmienne zdanie, co do datowania mariackich witraży przedstawił August Essenwein, opowiadając się za różnym czasem powstania poszczególnych kwatery: za najstarsze (1. poł. XIV w.) uważał te, w których scena ujęta jest w romb, witraże zaś w obramieniu czerolucznym i szczęśliwym odniósł do 3. ćwierci XIV wieku; kwatery witrażowe w obramieniach kolistych zadatował nawet na lata 1380–1420, a z tłami architektonicznymi i *grisailles* – na 1. połowę XV stulecia – zob. A. Essenwein, *Die Mittelalterlichen Kunstdenkmale der Stadt Krakau*, Leipzig 1869, s. 107–108. Do czasu datowania wszystkich kwatery witrażowych na 2. połowę XIV wieku powrócił jednak Feliks Kopera (zob. F. Kopera, *Alte Polnische Glasmalereien. Zeitschrift für alte u. neue Glasmalerei u. verwandte Gebiete*, München u. Leipzig 1913, s. 98), a za nim udokumentował prawidłowość takiego rozumowania Henryk Brzuski (zob. H. Brzuski, *Witraże średniowieczne w kościele N.P. Maryi w Krakowie*, Kraków 1926 (Biblioteka Historii Sztuki, nr 1), s. 31–32). Natomiast w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* (t. IV: *Miasto Kraków*, cz. II: *Kościoły i klasztory Śródmieścia*, 1, red. A. Bochna, J. Samek, Warszawa 1971, s. 14–15) przyjęto czas powstania kwatery witrażowych na około roku 1370; za ogólnym datowaniem kwatery witrażowych na ostatnią tercję XIV wieku opowiedział się również Michał Rożek (zob. M. Rożek, *Kościół Mariacki w Krakowie*, Warszawa 1987, s. 9) oraz Jan Samek (zob. J. Samek, *Kościół Mariacki w Krakowie*, Warszawa 1990, s. 11; Tenże, *Polskie rzemiosło artystyczne. Średniowiecze*, Warszawa 2000, s. 65).

² Zob. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże kościoła Mariackiego w Krakowie: Dzieje witraży i ich konserwacja*, Kraków 1997 (Studia i Materiały Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Krakowie, nr 7), s. 52–57 (tam również dotychczasowa literatura przedmiotu); H. Małkiewicz, *Les vitraux au cycle des Miracles du Christ à l'église Notre-Dame de Cracovie*, „Folia Historiae Atrium” 2–3:1996/1997, s. 15–50.

³ Zob. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże...*, s. 53–54; por. H. Małkiewicz, *Les vitraux...*, s. 16. Wypełnienie okien prezbiterium kwatery-

ciągu 2. połowy XIV wieku, w oknach mariackiego prezbiterium zawarto 606 kwater witrażowych, z których do czasów obecnych przetrwało jedynie 120 (umieszczonych w trzech oknach zamykających apsydę)⁴.

Na zachowanych XIV-wiecznych mariackich kwaterach witrażowych wskazać możemy siedem zespołów ikonograficznych, układających się w cykle: *Biblia ubogich*, starotestamentowy, nowotestamentowy, maryjny, z pannami mądrymi i głupimi, hagiograficzny – co daje razem 110 kwater ze scenami; ponadto w oknach północno-wschodnim i wschodnim znajduje się 10 kwater (nienależących do żadnego z cyklów) z przedstawieniami architektonicznymi i ornamentalnymi⁵. Zestawione na kwaterach witrażowych okien apsydy sceny układają się niejako w dwa wątki tematyczne: w oknie północno-wschodnim – historia świata według Starego i Nowego Testamentu, w oknach wschodnim i południowo-wschodnim – życie Chrystusa w ujęciu typologicznym według tzw. *Biblii ubogich*⁶.

Szczególnie interesujące wydają się tutaj kwatery witrażowe wschodniego i południowo-wschodniego okna prezbiterium, zawierające sceny wzorowane na tzw. *Biblii ubogich* (*Biblia ubogich*), ułożone niegdyś w dwóch cyklach (cz. I – w oknie wschodnim, cz. II – w oknie południowo-wschodnim). Ponieważ zaś chronologicznie pierwsze – ze względu na

mi witrażowymi zaznaczono również na rycinie z roku 1643, ilustrującej rozpoczęcie odbytego w tym roku synodu diecezjalnego. Rycina ta znajduje się w księdze *Synodus dioeciesiana ab illustrissimo (...) Petro Gembicki episcopo Cracoviensi duce Severiae celebrata Cracoviae anno 1643* – zob. Archiwum Parafialne kościoła Mariackiego, księga nr 1049, p. 1.

⁴ Najstarszą dokumentację 120 mariackich kwater witrażowych wykonał, w latach 1864–1865, Ludwik Łepkowski – zob. Instytut Historii Sztuki UJ, *Szyby Kolorowe w Kościołach Krakowskich Zebrał i Odmalował Ludwik Łepkowski w 1864 i 1865 r.*, cyt. za: L. Kalinowski, *Średniowieczne witraże w kościele Mariackim*, „Rocznik Krakowski” 57:1991, s. 27–32 (tam również omówienie dokumentacji malarskiej Łepkowskiego).

⁵ Zob. P. Karaszkiewicz, L. Heine, *Konserwacja witraży bazyliki Mariackiej*, [w:] *Renowacja bazyliki Mariackiej 1989–1999*, red. S. Bercal, Kraków 1999, s. 68; por. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 13–29; L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże...*, s. 52–54, 56–57; E. Piowowarczyk, *Dzieje kościoła Mariackiego (XIII–XVI w.)*, Kraków 2000, s. 128–129.

⁶ Rękopiśmienne *Biblie ubogich* niejednokrotnie stanowiły wzorce dla scen zamieszczanych w kwaterach witrażowych średniowiecznych kościołów, przy czym powstałe w XIV wieku zawierały zasadniczo 34 (przed 1350) lub 36 (2. poł. XIV w.) triad przedstawień. Na temat średniowiecznych *Biblii ubogich* – zob. G. Schmidt, *Die Armenbibeln des XIV. Jahrhunderts*, Gratz–Köln 1959; por. R. Knapieński, *Biblia ubogich – Czy rzeczywiście księga ubogich duchem?*, „Roczniki Humanistyczne” 48:2000, nr 2 (nr specjalny), s. 223–245 (tam również ważniejsza literatura przedmiotu). Za korzystaniem przez artystę wykonującego kwatery witraży mariackich z któregoś z rękopisów *Biblii ubogich* opowiedział się już Henryk Brzuski (zob. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 18–21), a ostatnio udokumentowali to również Lech Kalinowski i Helena Małkiewicz – zob. L. Kalinowski, *Średniowieczne witraże...*, s. 26; H. Małkiewicz, *Les vitraux...*, s. 39–44; L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże...*, s. 48–52, 54–55.

treść zobrazowanych scen przedstawiających pierwszą część życia Jezusa (od Zwiastowania NMPanny, poprzez narodziny Jezusa, jego ziemskie życie, aż po pojmanie i wyrok śmierci) – są niejako kwatery wschodniego okna prezbiterium, dlatego też w niniejszej rozprawie podejmuję próbę odtworzenia, w oparciu o wzorzec *Biblia ubogich*, ich pierwotnego układu oraz wskazania na typologiczne powiązania scen.

* * *

Powstanie zespołu średniowiecznych witraży wschodniego okna prezbiterium mariackiego łączyć należy zapewne z fundacją Mikołaja Wierzyńka Starszego, wykonawcę zaś szukać wśród osób związanych z warsztatem budowlanym wykonującym prace przy wzniesieniu „wierzyńkowego” prezbiterium. Ów artysta, nazwany przez Lecha Kalinowskiego „Mistrzem krakowskiej *Biblia Pauperum*”⁷ wykonał swoją pracę zapewne około roku 1360, umieszczając poszczególne sceny w kwaterach wschodniego okna, zgodnie z obowiązującą w średniowieczu zasadą. Polegała ona na takim układzie przedstawień zawartych w kwaterach witrażowych, aby zaczynał się on w środkowej kwaterze dolnej i wstępował ku górze, w charakterystycznym ujęciu typologicznym: scena główna (środkowa) przedstawiała obraz z życia Jezusa, któremu odpowiadały dwie typologicznie dobrane sceny (boczne) zaczerpnięte ze Starego Testamentu. W przypadku średniowiecznych witraży mariackich, umieszczonych we wschodnim oknie prezbiterium, w jednym, trójdzielnym i dwudziestosegnowym oknie zawarto 60 kwater: 20 ilustrujących sceny z Nowego Testamentu i 40 ze Starego Testamentu – odpowiadających sobie typologią ikonograficzną⁸. Także zgodnie z obowiązującą w średniowieczu zasadą, iż każde trójdzielne okno wypełniają witraże co najwyżej dwóch grup kompozycyjnych, w witrażach wschodniego okna prezbiterium znalazły się tylko dwie grupy w układzie kompozycyjnym:

I. Figuralna scena nowotestamentowa ujęta w romb ustawiony po przekątnej; z kątów rombu, znajdujących się na linii pionowej, wychodzą łuki obejmujące prawie $\frac{3}{4}$ boku rombu. Łuki tworzą cztery pola, w których znajdują się popiersia proroków, trzymających w rękach bande role z wypisanym imieniem proroka i fragmentem starotestamentowego tekstu.

⁷ L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże...*, s. 52–53. Zdaniem Lecha Kalinowskiego, styl owego Mistrza mariackich kwater witrażowych wschodniego okna prezbiterium charakteryzuje umiejętność stosowania przestrzeni konstrukcji architektonicznych oraz scen figuralnych – zob. tamże, s. 53.

⁸ Zob. tamże, s. 25; L. Kalinowski, jw.

II. Figuralna scena starotestamentowa, umieszczona pod architektonicznym zwieńczeniem, posiadającym rozmaite kształty; każda para scen (typologicznych do jednej nowotestamentowej) o jednakowych motywach architektonicznych⁹

Od czasów pierwotnego umieszczenia zespołu witraży we wschodnim oknie prezbiterium mariackiego kwatery uległy jednak wielorakim zmianom ilościowym i jakościowym, zatracającym w mniejszym bądź większym stopniu cechy stylowe¹⁰. Z 60 figuralnych kwater przetrwało do czasów obecnych tylko 31, w tym 12 przedstawiających sceny z Nowego i 19 ze Starego Testamentu – brakuje zatem aż 29 kwater witrażowych, które uległy zniszczeniu. Ponieważ zaś pierwsza część cyklu *Biblia ubogich*, zawarta niegdyś w całości we wschodnim oknie, dość wiernie powtarza wybór i układ odpowiedniej części rękopiśmiennego pierwowzoru z XIV wieku, stąd z dużym prawdopodobieństwem można odtworzyć jej pierwotny układ. Dla niezachowanego wzorca tej części pierwotypem bowiem była *Biblia pauperum* należąca do kręgu południowoniemieckiego i wykonana w 3. ćwierci XIV stulecia, obecnie przechowywana w Rosgartenmuseum w Konstancji¹¹. Przedstawione w niej sceny zostały jednak w kwaterach mariackich nieco przekształcone. I tak kulisty medalion ze sceną nowotestamentową zastąpiono rombem, wprowadzono zwieńczenia architektoniczne nad scenami starotestamentowymi, opuszczono tytułusy, lekcje i napisy identyfikujące niektóre z postaci starotestamentowych, ale pozostawiono łacińskie proroctwa na banderolach i wprowadzono łacińskie „podpisy” pod scenami ze Starego Testamentu.

⁹ Zob. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 10–12; por. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże...*, s. 15.

¹⁰ Odczytanie cech stylistycznych witraży mariackich utrudnia również brak materiału porównawczego, aczkolwiek wskazać można na podobieństwo do kwater witrażowych okna w katedrze w Ratyzbonie (ok. 1350), współczesne im przeszklenie okna w kościele pielgrzymkowym w Strassengel, oraz witraże z cyklu *Biblia ubogich* z kościoła Mariackiego we Frankfurcie nad Odrą (ok. 1360). Na temat zmian, jakim ulegały w ciągu XIX i XX wieku kwatery witrażowe okna wschodniego – zob. m.in.: L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże...*, s. 32–36 (gdzie również podjęli próbę odtworzenia układu kwater w roku 1865, 1887 i 1931–1949–1989, oraz podali układ zaproponowany w roku 1995). O konserwacji mariackich witraży w latach 90-tych XX wieku – zob. G. Zań-Ograbek, *Prace konserwatorskie w prezbiterium bazyliki Mariackiej w Krakowie w ostatnim dziesięcioleciu*, [w:] *O konserwacji prezbiterium kościoła Mariackiego w Krakowie*, red. J. Daranowska-Łukaszevska, Kraków 1998, s. 33–37; P. Karaszkiewicz, L. Heine, *Konserwacja witraży...*, s. 68–70.

¹¹ Zob. L. Schwarz, *Biblia Ubogich. Nach dem Original in der Lyceumsbibliothek zu Constanz*, Freiburg im Breisgan 1892 (wyd. faksymilowe). *Biblia ubogich* z Konstancji reprezentuje wyróżnioną przez Gerharda Schmidta „pod-rodzinę Konstancji”, która z kolei przynależy do „rodziny austriackiej” – zob. G. Schmidt, *Die Armenbibeln...*, s. 16–17, 31, 32, 58, 59, 64, 127, 127, 157. Za wzorcem tego egzemplarza dla mariackich kwater wschodniego okna prezbiterium przemawiają też pewne szczegóły i sformułowania ikonograficzne zachowanych scen – zob. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże...*, s. 49.

Uzupełniając zatem istniejące kwatery wschodniego okna prezbiterium kościoła Mariackiego o sceny zawarte we egzemplarzu *Biblii ubogich* z Konstancji otrzymujemy, odczytywany od dołu ku górze, ich XIV-wieczny układ¹²:

	A	B	C
20. ¹³	Eliasz i Jezabel	Dawid, Salomon Chrystus przed Piłatem Hiob Micheasz	Daniel i babilończycy
19. ¹⁴	Zabójstwo Abnera	Dawid, Salomon Pocałunek Judasza Izajasz(?) Hiob	(Tryfon zdradza Jonatana)
18. ¹⁵	(Sprzedanie Józefa kupcom)	(Dawid) (Salomon) (Judasz sprzedaje Jezusa) (Jeremiasz) (Aggeusz)	Sprzedanie Józefa Potifarowi

¹² Zob. tamże, Aneks II; por. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 21–26. Podane w nawiasach kwatery nie zachowały się do naszych czasów. W odczycie tych scen, w odniesieniu do starszych opracowań, uwidaczniają się jednak pewne różnice dotyczące czterech kwater, które – w świetle najnowszych badań – zinterpretowano na nowo. I tak: scenę odczytywaną dotychczas jako [3.a] „Abner u króla Dawida” (zob. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 22; *Katalog...*, s. 14) zinterpretowano jako [20.c] „Daniel i Babilończycy” (zob. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, jw.); [3.c] „Królowa Saby przed Salomonem” (zob. H. Brzuski, jw.; *Katalog...*, jw.) – jako [20.a] „Eliasz i Jezabel” (zob. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, jw.); [4.c] „Ofiarowanie dziecka w świątyni według przepisów starotestamentowych” (zob. H. Brzuski, jw.; *Katalog...*, jw.) – jako [13.a] „Eliasz wskrzeszający syna wdowy” (zob. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, jw.); [18.b] „Judasz sprzedający Chrystusa” (zob. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 25; *Katalog...*, jw.) – jako [7.b] „Rzeź niewiniątek” (zob. L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, jw.). Imiona proroków w zachowanych scenach nowotestamentowych podają za odczytem Henryka Brzuskiego (zob. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 21–26), w scenach zaginionych zaś według *Biblii ubogich* (zob. L. Schwarz, *Biblia Ubogich...*, I–XX).

¹³ W triadzie tej, w kwaterze ze sceną nowotestamentową, uwidocznili się odstępstwo od wzorca *Biblii ubogich* (zob. L. Schwarz, *Biblia Ubogich...*, XX. *Verurteilung Christi*). Według owego wzorca powinni bowiem być zestawieni prorocy: Salomon i Hiob („połączeni” ze starotestamentową sceną [20.a] „Eliasz i Jezabel”) oraz Izajasz i Amos („przypisani” do sceny [20.c] „Daniel i Babilończycy”). Nie wiadomo jednak, czym owe zmiany zostały spowodowane. Czy było to świadome odstępstwo witrażysty, czy też jest to wynik późniejszych uzupełnień i napraw kwatery? Problem pozostaje otwarty.

¹⁴ Tak odczytał napisy identyfikujące proroków Henryk Brzuski (zob. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 26, przypis 1). Tymczasem we wzorcowej *Biblii ubogich* (zob. L. Schwarz, *Biblia Ubogich...*, XIX. *Verrath des Judas*) mamy proroków: Jeremiasza i Izajasza (do sceny starotestamentowej [19.a] „Joab zabija Abnera”) oraz Dawida i Salomona (do sceny starotestamentowej [12.c] „Tryfon zdradza Jonatana”). Występują jednak tutaj dwa błędy (powtórzone przez witrażystę), jako że Jeremiaszowi został przypisany fragment z Księgi Przysłów (powinien być tam Salomon), Salomonowi zaś cytat z Księgi Psalmów (powinien być Dawid). Skąd jednak w mariackiej kwaterze witrażowej przedstawienie Hioba? Być może, iż należałoby tutaj rozważyć możliwość ewentualnego przestawienia napisów na banderolach, albo też przyjęcie pewnego rodzaju „odejście” od wzorcowej dotychczas *Biblii ubogich*.

¹⁵ Ponieważ nowotestamentowa scena z tej triady nie zachowała się, stąd też rozmieszczenie proroków podają za wzorcem *Biblii ubogich* (zob. tamże, XVIII. *Christus von Judas*

malitiam adinventionum eorum de domo mea eiciam eos, non addam ut diligam eos; omnes principes eorum recedentes”¹²⁰ (Os 9, 15).

Po bokach kwatery nowotestamentowej znajdowały się (również zagnione) dwie sceny ze Starego Testamentu¹²¹. Zobrazowano w nich wydarzenia: [15.a] *Dariusz nakazujący odbudować świątynię* (zob. 1 Es 6, 1–18) oraz [15.c] *Juda Machabeusz* (zob. 2 Mc 10, 1–3). Obydwie sceny były typologicznymi do *Wypędzenia kupców za świątyni przez Jezusa* i tym samym przywrócenia jej właściwej roli – oddawania czci Bogu. Jak Jezus przywrócił właściwy kult w świątyni, tak również król Dariusz przyczyniając się do odbudowy świątyni zaczętej i przerwanej za czasów Cyrusa przywrócił jej właściwą rolę; także Jauda Machabeusz oczyścił świątynię i złożył na ołtarzu ofiarę przywracając kult Boga.

16. Powyżej wspomnianej nowotestamentowej sceny znajdowała się (obecnie we wschodnim oknie prezbiterium) scena obrazująca [16.b] *Ostatnią Wieczerzę*¹²² (zob. Lc 22, 14–23). Przedstawiono w niej siedzących za stołem Apostołów, pośród których widoczna jest postać Jezusa; na piersiach Jezusa złożył głowę św. Jan, przed stołem zaś siedzi Judasz. Wokół sceny głównej umieszczono popiersia proroków: Salomon, Izaasz; Dawid, Syrach(?). Trzymają oni banderole z napisami: „Salmo venite comedite”¹²³ (zob. Pro 9, 5); „Ysayas Audite”¹²⁴ (zob. Is 55, 2); „David panem angelorum”¹²⁵ (zob. Ps 77, 25); „... panem dedisti illis”¹²⁶ (zob. Sap 16, 20).

Po bokach sceny głównej znajdowały się starotestamentowe przedstawienia, będące typologicznymi do sceny głównej¹²⁷. Na jednym z nich (również obecnie we wschodnim oknie prezbiterium) ukazano [16.a]

¹²⁰ „Wszystkie złości ich w Galgal, bom ich tam nienawidził. Dla złości wynalazek ich z domu mego wyrzucę je, nie przydam [będę] ich więcej miłować, wszystkie książęta ich odstępujący [wszyscy ich książęta są buntownikami]”.

¹²¹ Zob. L. S c h w a r z, jw.

¹²² Zob. H. B r z u s k i, jw.; por. L. S c h w a r z, *Biblia Ubogich...*, XVI. *Das Abendmahl*.

¹²³ „Venite, comedite panem meum et bibite vinum quod miscui vobis” [„I głupcom mówiła: Pójdźcie, pożywajcie [jedzcie] chleba mego i pijcie wino, które wam roztworzyła [zamieszała]”].

¹²⁴ „Quare appenditis argentum non in panibus et laborem vestrum non in saturitate? Audite, audientes me, et comedite bonum, et delectabitur in crassitudine anima vestra” [„Czemu odważacie srebro nie za chleb, a pracę waszą nie za nasycenie? Słuchajcie słuchając mnie a jedzcie dobro, a rozkoszować będzie w tłustości dusza wasza”].

¹²⁵ „Panem angelorum manducavit homo, cibaria misit eis in abundantia” [„Chleba anielskiego pożywał człowiek: posłał im pokarmów dostatek”].

¹²⁶ „Pro quibus angelorum esca nutritivisti populum tuum et paratum panem de caelo praestitisti illis sine labore, omne declamentum in se habentem et omnis saporis suavitatem” [„Za co karmiłeś lud swój pokarmem Anielskim i dałeś im z nieba bez pracy chleb gotowy mający w sobie wszystkie rozkosze i słodkość wszelkiego smaku”]. Liturgia Bożego Ciała odnosi te słowa do Eucharystii, jako antytypu.

¹²⁷ Zob. H. B r z u s k i, jw.; L. S c h w a r z, jw.

Ofiarę Melchizedecha (zob. Gn 14, 17–20), przedstawiając kapłana Melchizedecha z kielichem i hostią w ręku, przed którym stoją żołnierze. Natomiast druga kwatera witrażowa (zaginiona) obrazowała zapewne scenę [16.c] *Zbierania manny* (zob. Ex 16, 13–24). Obydwa przedstawienia w ujęciu typologicznym związane są z kapłaństwem Jezusa, który jest „kapłanem na wieki na wzór Melchizedeka” (zob. Heb 7, 17b), dana zaś przez Boga Izraelitom manna–chleb niebieski stanowi typologię do Chleba Życia–Ciała Jezusa, który jest pokarmem dla wierzących w Niego.

17. Ponad kwaterą witrażową przedstawiającą *Ostatnią Wieczerzę* znajdowała się niegdyś (obecnie we wschodnim oknie prezbiterium) scena ilustrująca [17.b] *Sprzysiężenie Żydów przeciwko Jezusowi*¹²⁸ (zob. Mt 26, 3–5). Przedstawiono na niej Żydów wraz z królem, którzy zmawiają się, aby zabić Jezusa. Po bokach sceny głównej umieszczono popiersia proroków: Jakub, Salomon; Dawid, Baalam. Trzymają oni banderole z napisami: „Jacob in consilium forum”¹²⁹ (zob. Gn 49, 6); „Salmo ...”¹³⁰ (zob. Pro 21, 30); „... (?)”¹³¹ (zob. Ps 30, 14); „Bala quid cogitatis”¹³² (zob. Nh 1, 9).

Przedstawieniu głównemu „towarzyszyły” dwie kwatery witrażowe ze starotestamentowymi scenami¹³³. W jednej z nich (zaginiona) zobrazowano scenę [17.a] *Oszukania Jakuba* (zob. Gn 37, 31–35), przedstawiając zapewne Jakuba trzymającego w ręce szatę Józefa i oplakującego „śmierć” syna. Natomiast w drugiej kwaterze (obecnie we wschodnim oknie prezbiterium) zawarto scenę: [17.c] *Sprzysiężenie Absaloma przeciwko Dawidowi* (zob. 2 Rg 15, 2–6), ukazując Absaloma rozmawiającego żywo z jakimś człowiekiem. Obydwie sceny stanowiły ujęcie typologiczne do nowotestamentowego przedstawienia: bracia spiskujący prze-

¹²⁸ Zob. H. Brzusk i, jw.; por. L. Sch war z, *Biblia Ubogich...*, XVII. *Verschwörung gegen Jesus*.

¹²⁹ „In consilium eorum non veniat anima mea, et in coetu illorum non sit gloria mea; quia in furore suo occiderunt virum, et in voluntate sua suffoderunt murum” [„W radę ich niechaj nie wchodzi dusza moja, a w zborze ich niechaj nie będzie sława moja: bo w zapalczywości swej zabili męża, a w swej woli podkopali mur”].

¹³⁰ „Non est sapientia, non est prudentia, non est consilium contra Dominum” [„Nie masz mądrości, nie masz roztropności, nie masz rady przeciw Panu”]. Tekst ten wskazuje, iż co prawda fałszywa mądrość, naturalny spryt życiowy może wiele na ziemi, ale też i Bóg nie pozwoli się podejść.

¹³¹ „Quoniam audivi vituperationem multorum commorantium in circuitu: in eo dum convenirent simul adversum me accipere animam meam consiliati sunt” [„Bom słyszał łajanie mnogich mieszkających w okolicy. W tym, gdy się schodzili razem przeciwko mnie, odjąć duszę moją [zabić mnie] namawiali się”].

¹³² „Quid cogitatis contra Dominum? Consummationem ipse faciet; non consurget duplex tribulatio” [„Cóż myślicie przeciw Panu? Dokończenie on uczyni: nie powstanie dwójaki ucisk”].

¹³³ Zob. H. Brzusk i, jw.; L. Sch war z, jw.

ciwko Józefowi byli typami Żydów naradzających się jak zabić Jezusa; podobnie Absalom pragnący zabić swojego ojca Dawida.

18. Następną scenę nowotestamentową obrazowała (obecnie nieistniejąca) kwatera witrażowa z przedstawieniem [18.b] *Judasza sprzedającego Jezusa*¹³⁴ (zob. Mt 26, 14–15). Ukazywała zapewne Judasza trzymającego woreczek ze srebrnikami i rozmawiającego z jednym z Żydów. Po bokach sceny głównej znajdowały się najprawdopodobniej popiersia proroków: Dawid, Jeremiasz; Salomon, Aggeusz. Trzymali oni banderole z wypisanym imieniem proroka oraz fragmentem tekstu: „Fiant dies eius pauci, et episcopatum eius accipiat alter”¹³⁵ (Ps 108, 8); „Et dixi ad eos: Si bonum est in oculis vestris, adferte mercedem meam et, si non, quiescite. Et appenderunt mercedem meam triginta argenteos”¹³⁶ (Zc 11, 12); „Qui attonitis oculis cogitat prava, mordens labia sua perficit malum”¹³⁷ (Pro 16, 30); „Seminastis multum et intulistis parum, comedistis et non estis satiati, bibistis et non estis inebriati, operuistis vos et non estis calefacti, et qui mercedes congregavit misit eas in sacculum pertusum”¹³⁸ (Ag 1, 6).

Tej nowotestamentowej kwaterze odpowiadały dwie ze scenami ze Starego Testamentu¹³⁹. Na jednej z nich (zaginiona) przedstawiono [18.a] *Sprzedanie Józefa kupcom* (zob. Gn 37, 25–28), ukazując najprawdopodobniej braci oddających Józefa kupcom. Natomiast druga scena (obecnie we wschodnim oknie prezbiterium) obrazuje [18.c] *Sprzedanie Józefa Potifarowi* (zob. Gn 39, 1), przedstawiając trzy postaci na koniach: Józefa, Potifara i trzecią nieznaną. Obydwie sceny są ujęciami typologicznymi do sprzedania Jezusa przez Judasza: sprzedany Józef oznacza Chrystusa, bracia zaś Józefa – Judasza, który sprzedał Pana za srebrniki.

19. Kolejna scena nowotestamentowa (również obecnie we wschodnim oknie prezbiterium) przedstawia [9.b] *Pocałunek Judasza*¹⁴⁰ (zob. Mt 26, 47–50). Ukazuje Judasza pocałunkiem zdradzającego Jezusa; po bokach widoczne postaci żołnierzy. Po bokach sceny głównej umieszczono popiersia proroków: Dawid, Izajasz(?); Salomon, Hiob(?)¹⁴¹. Trzymają

¹³⁴ Zob. L. S c h w a r z, *Biblia Ubogich...*, XVIII. *Christus von Judas verrathen*.

¹³⁵ „Dni jego niechaj będą krótkie, a biskupstwo jego niechaj weźmie inny”

¹³⁶ „I rzekłem do nich: Jeśli jest rzecz dobra w oczach waszych, przynieście zapłatę moją, a jeśli nie, zaniechajcie. I odważyli zapłatę moją trzydzieści srebrników”

¹³⁷ „Kto zapatrzywszy się zamyśla przewrotność, gryząc wargi swoje dokonuje [dokonuje] złości”.

¹³⁸ „Sialiście wiele, a zwieźliście mało; jedliście, a nie najedliście się, piliście, a nie napiliście się; okryliście się, a nie zagrzaście się; a kto zyski zbierał, kradł je w dziurawy miśzek”.

¹³⁹ Zob. H. B r z u s k i, *Witraże...*, s. 25; L. S c h w a r z, jw.

¹⁴⁰ Zob. H. B r z u s k i, *Witraże...*, s. 25–26; por. L. S c h w a r z, *Biblia Ubogich...*, XIX. *Verrath des Judas*.

¹⁴¹ Według odczytu Henryka Brzuskiego (zob. H. B r z u s k i, *Witraże...*, s. 26, przypis 1) na witrażu znajduje się popiersie Hioba, natomiast według wzorca *Biblia ubogich* powinien tam być przedstawiony prorok Jeremiasz – zob. L. S c h w a r z, jw.

oni banderole z napisami: „Dawid ...”¹⁴² (zob. Ps 40, 10); „... (?)”¹⁴³ (zob. Is 3, 11); „Salmo ...”¹⁴⁴ (zob. Pro 17, 20); „Job(?) ...”¹⁴⁵ (zob. Ps 27, 3).

Scenie głównej „towarzyszyły”, dobrane do niej typologicznie, dwie sceny starotestamentowe¹⁴⁶. Jedna z nich (obecnie we wschodnim oknie prezbiterium) przedstawia [19.a] *Zabójstwo Abnera* (zob. 2 Rg 3, 27), ukazując Abnera, przed którym stoi Joab ze schowanym częściowo pod płaszczem mieczem. Natomiast w drugiej scenie (zaginiona) zilustrowano [19.c] *Tryfona zdradzającego Jonatana* (zob. 1 Mc 12, 39–53), przedstawiając najprawdopodobniej mieszkańców Ptolemaidu mordujących Jonatana i jego towarzyszy. Obydwa przedstawienia stanowią ujęcie typologiczne: zabijający podstępem Joab jest typem Judasza, który fałszywym pocałunkiem wydał Jezusa; podobnie Tryfon, który podstępem doprowadził do śmierci Jonatana.

20. Ostatnia, nowotestamentowa kwatera witrażowa (również obecnie we wschodnim oknie prezbiterium) przedstawia scenę [20.b] *Jezus przed Piłatem*¹⁴⁷ (zob. Lc 23, 1–7). Został w niej ukazany Jezus popychany przez żołnierza przed siedzącego na tronie Piłata; za Piłatem widoczna głowa jeszcze innego żołnierza. Po bokach sceny umieszczono popiersia proroków: Dawid, Hiob; Salomon, Micheasz. Na trzymany przez nich zawarto napisy: „David ...”; „Job causa tua”¹⁴⁸ (zob. Jb 36, 17); „Salmo ...”; 4. Micheas ...”¹⁴⁹ Odnosząc jednak to przedstawienie do wzorca *Biblia ubogich*, w kwaterze tej powinny znaleźć się popiersia proroków: Salomon, Hiob; Izajasz, Amos. Na trzymany zaś przez nich banderolach widniałyby wówczas fragmenty zapowiedzi: „Tradiditque eum Dominus Deus eius in manu regis Syriae, qui percussit eum magnamque pra-

¹⁴² „Etenim homo pacis meae, in quo speravi, qui edebat panes meos, magnificavit super me supplantationem” [„Albowiem człowiek pokoju mego, któremu ufałem, który jadł chleb mój, wielki uczynił nade mną podstęp”].

¹⁴³ „Vae impio in malum: retributio enim manuum eius fiet ei” [„Biada bezbożnemu na złe [odbierze zło], albowiem odpłata [zapłata za czyny] rąk jego zostanie mu się”].

¹⁴⁴ „Qui perversi cordis est non inveniet bonum, et qui vertit linguam incidet in malum” [„Kto jest przewrotnego serca, nie znajdzie dobra, a kto wywraca [jest przewrotny] język, w złe wpadnie”].

¹⁴⁵ „Ne simul trahas me cum peccatoribus et cum operantibus iniquitatem ne perdas me; qui loquuntur pacem cum proximo suo, mala autem in cordibus eorum” [„Nie pociągaj mnie razem z grzesznikami i z czyniącymi nieprawość nie zatracaj mnie; którzy mówią pokój z bliźnim swoim, zaś złość w sercach ich”].

¹⁴⁶ Zob. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 26; L. Schwarz, jw.

¹⁴⁷ Zob. L. Schwarz, *Biblia Ubogich...*, XX. *Verurteilung Christi*.

¹⁴⁸ „Causa tua, quasi impii, iudicata est: causam iudiciumque recipies” [„Sprawa twoja jako niezbożnego [niewiernego] osądzona jest, sprawę i sąd odniesiesz”]. W cytowanym faksymilium *Biblia ubogich* podano jednak złe sigła, jako że zapisano Jo 17, 36 – zapewne pojawiło się tutaj zwykle przestawienie cyfr, jako że powinno być Jo 36, 17.

¹⁴⁹ Zob. H. Brzuski, *Witraże...*, s. 26 (przypis 3).

edam cepit de eius imperio et adduxit in Damascum. Manibus quoque regis Israel traditus est et percussus plaga grandi”¹⁵⁰ (2 Par 28, 5); „Job causa tua”¹⁵¹ (zob. Jb 36, 17); „Et conversum est retrorsum iudicium, et iustitia longe stetit, quia corrui in platea veritas, et aequitas non potuit ingredi”¹⁵² (Is 59, 14); „Qui convertitis in absinthium iudicium et iustitiam in terra relinquitis”¹⁵³ (Am 5, 7). Trudno jednak wytłumaczyć powody tego odejścia w ostatniej kwaterze nowotestamentowej wschodniego okna prezbiterium od dotychczas stosowanego wzorca?

Natomiast w bocznych kwaterach tej ostatniej triady zawarto już sceny analogiczne do *Biblia ubogich* (również obecnie we wschodnim oknie prezbiterium). Jedna z nich przedstawia [20.a] *Eliasza i Jezabel* (zob. 3 Rg 19, 1–3), ukazując rozmawiających proroka i królową Jezabel; poniżej sceny nieczytelny napis. Druga z kwater ilustruje scenę [20.c] *Daniel i babilończycy* (zob. Dn 6, 1–16), przedstawiając siedzącego króla, który przemawia do przyprowadzonego przez żołnierzy Daniela. Obydwie sceny są typologicznymi do nowotestamentowej, przedstawiającej *Chrystusa przed Piłatem*. Tak bowiem jak zła królowa Jezabel wydała wyrok śmierci na proroka Eliasza, tak zgromadzeni na placu Izraelici zdecydowali o śmierci Proroka–Jezusa; podobnie też zwierzchnicy i satrapowie sprawujący władzę z zarządzenia Dariusza, którzy postanowili zabić Daniela są typami Izraelitów, którzy wydali wyrok śmierci na Jezusa, Dariusz zaś, który poddał się ich woli i skazał Dawida na wrzucenie do jaskini lwów – Piłata.

Na tej scenie nowotestamentowej zakończyła się opowieść o życiu Jezusa zilustrowana niegdyś na kwaterach witrażowych wschodniego okna prezbiterium mariackiego. Jej dalsza część (II), której wzorcem była również tzw. *Biblia pauperum*, ale już nie w oparciu o obrazy występujące w egzemplarzu z Rosgartenmuseum w Konstancji, jak w przypadku okna wschodniego – następowała w południowo-wschodnim oknie prezbiterium.

* * *

Podsumowując powyższe zestawienie kwater witrażowych wypełniających (ok. 1360) wschodnie okno prezbiterium kościoła Panny Marii,

¹⁵⁰ „I podał go Pan Bóg jego w ręce króla Syryjskiego, który go poraził i wziął wielką korzyść z państwa jego, i zawiózł do Damaszku. W ręce też króla Izraelskiego wydany jest i porażony porażką wielką”

¹⁵¹ Zob. przypis 148.

¹⁵² „I obrócił się wspan sęd, a sprawiedliwość z daleka stanęła; bo się powaliła na ulicy prawda, a prawość nie mogła wejść”

¹⁵³ „Którzy sąd w piołun obracacie, a sprawiedliwość na ziemi opuszczacie”

układających się scenami w *Biblię ubogich* (cz. I), należy podkreślić, że niniejsze opracowanie nie rozwiązuje wszystkich problemów interpretacyjnych. Zdaję sobie bowiem sprawę, że wiele jeszcze pozostaje do dodania, ale też rozmiar opracowania w formie artykułu znacznie zawęży możliwości zamieszczenia bardziej szczegółowej analizy omawianego zagadnienia.

Należy jednak wysunąć w tym miejscu pewne postulaty badawcze, które powinny zostać rozwiązane w przyszłości. Przede wszystkim nasuwa się pytanie o wzorzec *Biblii ubogich* z Konstancji, na którym oparł się artysta projektujący witraże wschodniego okna prezbiterium mariackiego artysta. Interesujące tu byłoby rozstrzygnięcie, skąd ten właśnie typ *Biblii* pojawił się w Krakowie i posłużył za przygotowanie projektów. Czy był własnością witrażysty, czy też został sprowadzony specjalnie w celu wykonania witraży mariackich? A może gotowe już projekty dostarczono z Wiednia do Krakowa? Jeżeli księga ta znajdowała się w początkach 2. połowy XIV wieku w Krakowie, to gdzie mogła być przechowywana? Czy stanowiła prywatną własność fundatora, a może „zakładu” witrażowego, czy też przechowywana była w bibliotece kościoła Mariackiego, albo bibliotece kapitulnej na Wawelu? Kolejne pytania pojawiają się również w związku z samymi przedstawieniami. W zdecydowanej bowiem większości zawarte na kwaternionach witrażowych omawianego okna sceny opierają się na wspomnianej już *Biblii ubogich*, powielając nawet błędy w niej występujące; pojawiają się jednak – przede wszystkim w ostatnich dwóch scenach nowotestamentowych – pewne nieścisłości co do przedstawień proroków zamieszczonych w półkolach. Czy były one zamierzonym odejściem od wzorca, czy też zadecydowały o tym przeprowadzone w ciągu minionych lat próby napraw i wynikiłe z nich przedstawienia w napisach? Również, co do zawartych w banderolach napisach można by postawić problem badawczy: czy teksty zawarte na banderolach układały się pierwotnie w jakąś całość, czy oprócz wskazania na odnośny fragment Pisma Św. określały też bliżej wydarzenie zawarte w nowotestamentowej (główniej) scenie? Odpowiedź na te wszystkie kwestie jest niewątpliwie trudna, gdyż zachowane fragmenty nie pozwalają na ich pełne zestawienie. Takiej możliwości nie można wykluczyć, ale jednocześnie trzeba postawić kolejne pytanie: czy zestawione w całość mogłyby być zaczerpnięte z jakiegoś średniowiecznego tekstu, a jeżeli tak – to z jakiego?

Pytań tych można by mnożyć, jako że wciąż wiele jest zagadnień związanych ze średniowiecznymi mariackimi witrażami oczekujących na przebadanie i szczegółowe opracowanie. Jak na razie jednak udało się wyjaśnić pierwszą i najistotniejszą kwestię – wskazać wzorzec, na którym oparł się artysta wykonujący owe witraże. Potwierdza to, że witraże te

od samego początku miały do spełnienia podwójną funkcję: estetyczną i teologiczną, a ta druga wydawała się szczególnie istotna, skoro zadano sobie trud powtórzenia wiernego układu obrazów z *Bibliae ubogich*, wraz z zachowaniem typologii ikonograficznej.

DE PREBYTERII ECCLESIAE BEATAE MARIAE VIRGINIS CRACOVIAE VITREIS
IUXTA *BIBLIAM PAUPERUM* SAECULO XIV MEDIO PICTIS

A r g u m e n t u m

Principalis ecclesia Cracoviae, primum lignea ad forum urbis saeculo XIII ineunte locata, sub titulo Beatae Mariae Virginis (hodie basilica Assumptionis BMVirginis), deinde ipso loco tota murata annis circa MCCXC–MCCCXX exstructa est. Post annos viginti denuo labores ad ecclesiam amplificandam suscepti sunt. Hoc quoque tempore etiam novum ecclesiae presbyterium construebatur. Quae opera fere viginti anni continuabatur, usque ad finem circa annum MCCCLX perducta est. Tum quidem sumptibus, ut videtur, Nicolai Wierzynek, divitissimi clarique civis Cracoviensis, undecim fenestris presbyterii in eadem ecclesia vitreae pictae insertae sunt. Artifices vitrearii gente Bohemi, ut opinatur, sed Cracoviae munus suum exercentes hoc opus effecerunt.

Inter has fenestras una est in orientem versa, cujus modum ordinemque imaginum secundum quoddam exemplar in singulis vitreis imitaturum explicari potest. Fenestra, qua agitur, ex LX vitreis pictis forma quasi quadratis composita est, quarum viginti scaenas Novi Testamenti effingunt. Ad nostra tempora solummodo XXXI vitreae originales saeculo XIV pictae in fenestra asservatae sunt. Exemplar, secundum quod omnes illae vitreae in hac fenestra ordine compositae sunt, fuisse *Bibliae pauperum*, ut dicitur, apparet. Hoc ad *Bibliam pauperum* in parte Germaniae meridiana compilatam pertinet et nunc in Constantiensi Musaeo, cui titulus Rosgarten est, conservatur. Artifex (artifices) vitrearius (vitrearii) imagines, quae in hac Biblia existent, simili ordine in singulis vitreis reddidit